

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور
واحد تهران مرکز

پایان نامه
برای دریافت درجه کارشناسی ارشد
در رشته زبان و ادبیات فارسی
گروه علمی زبان و ادبیات فارسی

عنوان پایان نامه:
صور خیال در اشعار دهخدا

استاد راهنما:
دکتر طاهره جعفرقلیان

استاد مشاور:
دکتر مرتضی حاجی مزدرانی

نگارش:
مجتبی نعیمی

اردیبهشت ۱۳۹۰

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته زبان و ادبیات فارسی

مجتبی نعیمی

شماره دانشجویی: ۸۶۷۱۰۵۲۳۳ شماره پروژه: ۵۶۹۲

تحت عنوان:

"صور خیال در اشعار دهخدا"

تاریخ دفاع: ۹۰/۰۲/۱۰ ساعت: ۱۲-۱۰/۱۵

درجه ارزشیابی: ب

نمره: ۱۹/—

هیات داوران:

داوران	نام و نام خانوادگی	مرتبه علمی	امضاء
استاد راهنما	خانم دکتر طاهره جعفر قلبان		
استاد مشاور	آقای دکتر مرتضی حاجی مزدارانی		
استاد داور	آقای دکتر علی محمد پشندار	اساتذ	

تقدیم به :

تقدیم به روح بلند دهخدا که قلم و
اندیشه را به جد و جهد در راه آزادی به کار
گرفت حتی در طنز.

سپاسگزاری :

لم يشكر المخلوق لم يكشر الخالق

سپاسگزار اساتید ارجمندی هستم که در به انجام رسیدن این پژوهش یاریم رساندند.

استاد گرامی دکتر طاهره جعفر قلیان که به عنوان استاد راهنما کمال همکاری و ارشاد بنده را به عهده گرفتند و دکتر مرتضی حاجی مزدرانی که حسن نیت و راهنمایی هایشان راه گشایم بود.

همچنین سپاسگزاری از دکتر پدرام (علی) میرزایی به دلیل مشاوره های دوستانه و صمیمی شان را وظیفه ی خود می دانم. و نیز دکتر علی محمد پشتدار داور فاضل و نکته سنجی که در به کمال رسیدن این رساله سهمی به سزا دارند.

فهرست مطالب

۱	مقدمه	
۲	فصل اول :	زندگی و آثار دهخدا
۱۰	فصل دوم:	اهمیت شعر در ادبیات
۱۶	فصل سوم:	جایگاه صور خیال در شعر
۲۴	فصل چهارم:	مجاز
۲۴	(۱-۴)	مقدمه
۲۷	(۲-۴)	علائق مجاز
۲۷	(۱-۲-۴)	علاقه ی کلیت به جزئیت
۲۷		- ذکر کل اراده ی جزء
۲۸		- ذکر جزء اراده ی کل
۲۸	(۲-۲-۴)	علاقه ی حال و محل یا ظرف و مظهر
۲۹	(۳-۲-۴)	علاقه ی ملازمیت و ملزومیت
۲۹	(۴-۲-۴)	علاقه ی سببیت یا علت و معلول
۳۰	(۵-۲-۴)	علاقه ی آلیت
۳۰	(۶-۲-۴)	علاقه ی عموم و خصوص
۳۱	(۷-۲-۴)	علاقه ی ماکان و مایکون
۳۱	(۸-۲-۴)	علاقه ی جنس
۳۲	(۹-۲-۴)	علاقه ی بدلیت
۳۲	(۱۰-۲-۴)	علاقه ی قوم و خویش
۳۳	(۱۱-۲-۴)	علاقه ی صفت و موصوف یا مضاف و مضاف الیه

۳۳	علاقه ی احترام	(۱۲-۲-۴)
۳۴	علاقه ی مجاورت	(۱۳-۲-۴)
۳۴	علاقه ی تضاد	(۱۴-۲-۴)
۳۵	علاقه ی شباهت	(۱۵-۲-۴)
۳۵	تذکر	(۳-۴)
۳۶	مجاز مرگب	(۴-۴)
۳۶	مجاز در شعر دهخدا	(۵-۴)
۳۶	علاقه ی کلیت به جزئیت	(۱-۵-۴)
۳۷	- ذکر کل اراده ی جزء	
۳۷	- ذکر جزء اراده ی کل	
۳۸	علاقه ی حال و محل یا ظرف و مظروف	(۲-۵-۴)
۴۰	علاقه ی ملازمیت و ملزومیت	(۳-۵-۴)
۴۰	علاقه ی سببیت یا علت و معلول	(۴-۵-۴)
۴۲	علاقه ی آلیت	(۵-۵-۴)
۴۲	علاقه ی عموم و خصوص	(۶-۵-۴)
۴۴	علاقه ی ماکان و مایکون	(۷-۵-۴)
۴۴	علاقه ی جنس	(۸-۵-۴)
۴۵	علاقه ی بدلیت	(۹-۵-۴)
۴۵	علاقه ی صفت و موصوف یا مضاف و مضاف الیه	(۱۰-۵-۴)
۴۷	علاقه ی احترام	(۱۱-۵-۴)
۴۷	علاقه ی مجاورت	(۱۲-۵-۴)
۴۸	علاقه ی تضاد	(۱۳-۵-۴)
۴۸	تشبیه	فصل پنجم:

۴۸	مقدمه	(۱-۵)
۵۴	انواع تقسیمات تشبیه	(۲-۵)
۵۴	تشبیه به اعتبار طرفین آن	(۱-۲-۵)
۵۵	تشبیه به اعتبار مفرد، مقید و مرکب بودن	(۲-۲-۵)
۵۷	تشبیه به اعتبار وجه شبه	(۳-۲-۵)
۵۸	- تشبیه از نظر ذکر یا عدم ذکر وجه شبه	
۵۹	- وجه شبه مفرد، متعدّد و مرکب	
۵۹	تشبیه تمثیل	(۴-۲-۵)
۶۰	تشبیه موقوف المعانی	(۵-۲-۵)
۶۰	انواع تشبیه به لحاظ شکل	(۳-۵)
۶۰	تشبیه ملفوف	(۱-۳-۵)
۶۱	تشبیه مفروق	(۲-۳-۵)
۶۱	تشبیه تسویه	(۲-۳-۵)
۶۱	تشبیه جمع	(۴-۳-۵)
۶۱	تشبیه معکوس یا مقلوب	(۵-۳-۵)
۶۱	تشبیه مضمّر	(۶-۳-۵)
۶۲	تشبیه مشروط	(۷-۳-۵)
۶۲	تشبیه تفضیل	(۴-۵)
۶۳	تشبیه اعتبار طرفین در شعر دهخدا	(۱-۴-۵)
۶۳	تشبیه حسی به حسی	(۲-۴-۵)
۷۳	تشبیه حسی به عقلی	(۳-۴-۵)
۷۳	تشبیه عقلی به حسی	(۴-۴-۵)
۷۳	تشبیه عقلی به عقلی	(۵-۴-۵)

۷۴	تشبیه اعتبار مفرد ، مقید و مرکب بودن طرفین	(۶-۴-۵)
۸۱	تشبیه اعتبار وجه شبه	(۷-۴-۵)
۸۱	وجه شبه تحقیقی	(۸-۴-۵)
۸۸	وجه شبه تخیلی	(۹-۴-۵)
۹۰	وجه شبه تفسیری و تأویلی	(۱۰-۴-۵)
۹۲	تشبیه از نظر ذکر یا عدم ذکر وجه شبه	(۱۱-۴-۵)
۹۶	وجه شبه مجمل	(۱۲-۴-۵)
۱۰۰	تشبیه تمثیل	فصل ششم:
۱۰۲	مقدمه	(۱-۶)
۱۰۲	استعاره	(۲-۶)
۱۰۴	تقسیمات انواع استعاره	(۱-۲-۶)
۱۰۴	استعاره ی مصرحه	
۱۰۵	- استعاره ی مصرحه ی مجرده	
۱۰۵	- استعاره ی مصرحه ی مطلقه	
۱۰۶	- استعاره ی مصرحه ی مرشحه	(۲-۲-۶)
۱۰۶	استعاره ی مکنیه یا بالکنایه (استعاره ی نوع دوم)	(۳-۲-۶)
۱۰۹	استعاره ی قیاسیه	(۴-۲-۶)
۱۰۹	استعاره ی تبعیه	(۵-۲-۶)
۱۱۰	استعاره ی تمثیلیه و مرکب	(۳-۶)
۱۱۱	تقسیمات انواع استعاره در شعر دهخدا	(۱-۳-۶)
۱۱۱	استعاره ی مصرحه	
۱۱۱	- استعاره ی مصرحه ی مجرده	
۱۱۳	- استعاره ی مصرحه ی مطلقه	

۱۱۳	- استعاره ی مصرحه ی مرشحه	فصل هفتم:
۱۱۳	استعاره ی مکنیه یا باکنایه (استعاره نوع دوم)	(۱-۷)
۱۱۶	کنایه	(۲-۷)
۱۱۶	مقدمه	(۱-۲-۷)
۱۱۸	انواع کنایه به لحاظ مکنی ^۲ عنه	(۲-۲-۷)
۱۱۸	کنایه از موصوف (اسم)	(۳-۲-۷)
۱۱۸	کنایه از صفت	(۳-۷)
۱۱۹	کنایه از فعل یا مصدر	(۴-۷)
۱۱۹	کنایه ی قریب و بعید	
۱۲۰	انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا	
۱۲۰	- تلویح	
۱۲۰	- ایما	
۱۲۰	- رمز	(۵-۷)
۱۲۱	- تعریض	(۱-۵-۷)
۱۲۱	انواع کنایه به لحاظ مکنی ^۲ عنه در شعر دهخدا	(۲-۵-۷)
۱۲۱	کنایه از موصوف (اسم)	(۳-۵-۷)
۱۲۳	کنایه از صفت	(۶-۷)
۱۲۶	کنایه از فعل یا مصدر	(۱-۶-۷)
۱۴۶	کنایه ی قریب و بعید	(۲-۶-۷)
۱۴۶	کنایه ی قریب	(۷-۷)
۱۵۷	کنایه ی بعید	(۱-۷-۷)
۱۵۹	انواع کنایه به لحاظ وضوح و خفا	(۲-۷-۷)
۱۵۹	تلویح	(۳-۷-۷)

۱۵۹

ایماء

۱۶۰

رمز

۱۶۱

نتیجه

۱۷۲

منابع

فهرست نمودار

صفحه	عنوان
۱۶۳	۱- نمودار بسامد هریک از صور خیال و تقسیمات آنها (ستونی)
۱۶۴	۲- نمودار بسامد هریک از صور خیال و تقسیمات آنها (دایره ای)

چکیده

با توجه به اهمیت افکار، اندیشه‌ها و آثار مرحوم دهخدا در بین طبقات مختلف اجتماعی از جمله آزادی خواهان، سیاسیون، ادیبان، فرهنگ نویسان، طنز پردازان، مصححین و ... در این اثر ظرایف و دقایق اندیشه‌های این مرد بزرگ در قالب صور خیال به کار رفته در اشعارش مورد بررسی قرار گرفته است. در مورد هر یک از صور خیال مقدمه‌ای نسبتاً جامع از آراء و افکار اندیشمندان به همراه شاهد مثالهای گوناگون از دیوان مرحوم دهخدا آورده شد و از آنجا که سخن از صور خیال بود آماری تصویری نیز از بسامد به کارگیری هر یک از صور خیال به کار گرفته شده در پایان آورده شده است.

تعریف مسأله و بیان سوالهای اصلی تحقیق

در رابطه با شعر دهخدا سوالهای زیر به ذهن می رسد :

۱. فراوانی به کارگیری هر یک از عناصر صور خیال نسبت به عناصر دیگر تا چه میزان است؟
۲. کاربرد صور خیال در شعر دهخدا مایه ی جذابیت ذاتی و معنایی بوده است و یا صرفاً ابزاری برای ابراز توانمندی و قدرت نمایی شاعر است؟
۳. آیا دانش دهخدا در زمینه ی لغت و امثال و حکم تأثیری در قدرت به کارگیری صور خیال داشته است؟
۴. دهخدا شاعری درون گرا یا برون گرا است؟
۵. دهخدا مقلد یا خلاق است؟

کلید واژه ها:

✓ صور خیال

✓ دهخدا

✓ مجاز

✓ تشبیه

✓ استعاره

✓ کنایه

سابقه و ضرورت انجام تحقیق

علم بیان از موضوعات پراهمیت تحقیقات ادبی به خصوص در زمینه ی شناساندن اشعار و سبک شخصی یک شاعر است. از این جهت دهخدا و شعرش تقریباً ناشناخته مانده اند لذا بررسی صور خیال در اشعار دهخدا گامی اساسی در جهت شناساندن شخصیت، سبک شخصی، توانایی زبانی، تأثیر دانش های دیگر دهخدا در اشعار او و همچنین پرداختن به جنبه ی شاعری دهخدا که در میان مشاهیر ادب این سرزمین مهجور مانده است خواهد بود.

اهداف تحقیق

۱. استخراج ابیاتی که واجد صور خیال می باشند.
۲. تشخیص و بررسی صور خیال در اشعار دهخدا.
۳. تعیین بسامد، ارزش ادبی و زیباشناختی هر یک از عناصر صور خیال در اشعار دهخدا.
۴. تأثیرپذیری دهخدا از شاعران کلاسیک در زمینه ی به کارگیری صورخیال.
۵. تشخیص عناصری از صور خیال که به شکل تقلیدی و یا ابتکاری در اشعار دهخدا به کار رفته است.

مقدمه

علامه قزوینی: ذوالفقار علی (ع) در نیام و زبان آقای دهخدا در کام. (دیوان دهخدا، ۱۳۶۰: ۳۳)

به کوی میکده گریان و سرفکنده روم چرا که شرم همی آیدم ز حاصل خویش

دهخدا ادیب، سیاستمدار و روزنامه نگاری است که در جامعه ی ادبی امروز ما بیش از پیش ناشناخته باقی مانده است. آثار به جای مانده از او برای اکثر طبقات اجتماعی و متأسفانه تعدادی زیادی از تحصیلکردگان ناشناخته است که از جمله ی این ناشناخته ها می توان به دیوان اشعار او اشاره کرد. با توجه به اشتغال ذهنی طولانی مدت دهخدا به لغات و امثال و حکم و ذخیره ی واژگانی گسترده ی وی شایسته دیدم به بررسی دیوان دهخدا^۱ که شامل ۱۲۵۴ بیت شعر به زبان فارسی می باشد پرداخته و به تعبیری خصوصی ترین و عمیق ترین افکار و احساسات او را به دستدارانش بنمایانم. در این پژوهش ابیاتی که به زبان آذری سروده شده همچنین تعداد انگشت شماری از ابیات به ضرورت اخلاقی حذف گردید.

از آنجا که زبان ادبی طرحی ظریف برای بیان افکار و اندیشه های ادیبان است و ظرافت این زبان در گرو به کار گیری آرایه های ادبی و به کار بستن دقایق علوم معانی و بیان می باشد بر آن شدم تا با کشف صور خیال در اشعار دهخدا هر چه بیشتر به عناصر زیبایی شناسی و در نتیجه دقایق فکری دهخدا نزدیک شوم. لذا کتاب بیان دکتر سیروس شمیسا را مبنای کار خود در فهرست بندی اثر حاضر قرار دادم.

ابتدا برای هر یک از صور به کار گرفته شده مقدمه ای تنظیم شد که شامل نظر بسیاری از ادیبان متأخر و معاصر می باشد. پس از استخراج ابیات مناسب، شاهد مثال های هر یک از صور خیال را در پی مقدمات آورده و نکات ضروری را در هر یک از ابیات متناسب با موضوع مورد بحث مطرح نموده ام. پاره ای از نکات از چنان وضوحی در ابیات و شاهد مثالها برخوردار بودند که نیاز به طرح آنها نبود به عنوان نمونه می توان از شاهد مثالهای تشبیه مرکب یاد کرد. منابع مقدمات در متن و

---

^۱ - دهخدا، علی اکبر، ۱۳۶۰، دیوان دهخدا، کتاب پایا، به کوشش دبیر سیاقی، محمد.

معنی واژه ها در پاورقی مرقوم گردیده است. شماره ای که در مقابل هر بیت آمده نشان دهنده ی صفحه ای از دیوان است که این بیت در آن قرار دارد.

توانایی دهخدا در زمینه ی زبانی زبان به شکل طنز و همچنین جدی، برون گرا بودن و دل مشغولی های سیاسی و اجتماعی او از ویژگی های است که می تواند زمینه ساز اقبال و توجه پژوهشگران و محققین جهت پرداختن به اندیشه ها، افکار و آثار دهخدا باشد.

در این تحقیق روش های مطالعه ی کتابخانه ای، فیش برداری و تجزیه و تحلیل به کار گرفته شده است.

فصل اول

زندگی نامه

علّامه علی اکبر دهخدا در حدود سال ۱۲۹۷ هجری قمری برابر با ۱۲۵۷ هجری خورشیدی و ۱۸۷۹ میلادی بیست و هفت سال پیش از آنکه صدای انقلاب مشروطیت، خواب کاخ نشینان استبداد را آشفته سازد، در محله ی قدیمی سنگلج تهران دیده به جهان گشود. پدر او خان بابا خان از مملّکان متوسط قزوین بود که پیش از تولّد دهخدا به تهران آمد و ساکن شد. دهخدا یازده ساله بود که پدرش در گذشت.

دهخدا در کنف حمایت های بی دریغ مادرش تحصیلات مقدماتی را آغاز می کند زبان عربی و معارف اسلامی را در محضر دو تن از استادان وقت - شیخ غلامحسین بروجردی و حاج شیخ هادی نجم آبادی - آموخت. سپس در مدرسه ی سیاسی تهران به تحصیل پرداخت و زبان فرانسه و سایر علوم و فنونی را که در آن مدرسه تدریس می شد فرا گرفت.

در سال ۱۳۲۱ چنانکه غالب فارغ التحصیلان آن مدرسه وارد خدمت وزارت امور خارجه می شدند دهخدا نیز در معیت معاون الدوله غفاری - وزیر مختار ایران در کشورهای بالکان - مدت ۲ سال به اروپا رفت.

دهخدا در این مدت بیشتر در وین پایتخت اتریش اقامت داشت و در همین سفر بود که زبان فرانسوی را تکمیل کرد و دانش های جدید را آموخت.

بازگشت دهخدا به ایران همزمان با آغاز نهضت مشروطیت (۱۳۲۳ هـ ق / ۱۲۸۴ هـ ش) بود. دهخدا در این زمان در جرگه ی آزادیخواهان قرار گرفت و در همین راستا روزنامه نویسی را با نوشتن سلسله مقالات «چرند و پرند» در روزنامه ی صوراسرافیل آغاز کرد.

شماره ی یکم صوراسرافیل به تاریخ پنج شنبه ۱۷ ربیع الآخر ۱۳۲۵ هـ ق و شماره ی ۳۲ که آخرین شماره ی دوره ی اول بود روز شنبه ۲۰ جمادی الاول ۱۳۲۶ هـ ق سه روز پیش از بمباران مجلس و چهار روز قبل از اعدام جهانگیر خان منتشر شد. این روزنامه با سرمایه ی میرزا قاسم خان

تبریزی (همان کسی که بعدها وزیر پست و تلگراف شد) و کوشش میرزا جهانگیر خان شیرازی و همکاری میرزا علی اکبر خان دهخدا اداره می شد. میرزا جهان گیر خان پس از پیدایش مشروطه، روزنامه ی صوراسرافیل را تأسیس نمود و تلاش می کرد تا خیانت رجال حکومت و روابط آنان را با عمال بیگانه فاش سازد به همین دلیل همواره مورد غضب رجال حکومتی قرار می گرفت و بارها به علت شدت حملات خود تحت تعقیب قرار گرفت تا سرانجام در کودتای جمادی الاول ۱۳۲۶ هـ ق به دستور محمد علی میرزا در باغ شاه کشته شد.

از آغاز مشروطه که روزنامه نویسی در ایران رواج یافت نویسندگان و گویندگان، سبک های قدیم ادبی و قالبهای رایج قصیده و غزل را برای بیان احساسات خود نارسا یافتند و بر آن شدند که به زبان مردم سخن بگویند و افکار و مقاصد خود را، که انتقاد از اوضاع سیاسی و اجتماعی و بیداری جامعه ی آن روز بود را در ضمن عبارات طنز یا هجوهای منظوم، در قالب ترانه های عامیانه و اوزان خفیف بیان می کنند. روزنامه ی صوراسرافیل نیز این شیوه را سرلوحه ی کار خود قرار داد. اهمیت صوراسرافیل بیشتر از جهت قطعات مثنوی، به ویژه مقالات کوتاهی بود که تحت عنوان «چرند و پرند» نوشته می شد. گاهی اشعاری نیز در آن درج می شد از جمله در شماره ی چهارم مورخ ۸ جمادی الاول ۱۳۲۵ هـ ق شعری از زبان دختران قوچان درج شد. (دبیر سیاقی، ۱۳۶۰: ۱۳)

در بخش «چرند و پرند» که قطعات انتقادی هجو آمیزی بود، نمونه های بسیار خوبی از نثر فارسی، با عبارات عامیانه ی موجز و فصیح درج می شد. و از این رو صوراسرافیل با «ملانصرالدین» قفقاز و «آذربایجان» تبریز شباهت داشت. اهمیت صوراسرافیل بیشتر به دلیل همین مقاله های کوتاه «چرند و پرند» بود. این سلسله مقاله ها با امضا دخو، خرمگس، سگ حسن دله، غلام گدا، اسیر الجوال، دخوعلیشاه، روزنومه چی، خادم الفقرا، دخوعلی، برهنه ی خوشحال، رئیس انجمن لات و لوت ها و نخود همه آش به چاپ می رسید.

نثر چرند و پرند ساده، صمیمی، نرم و پر تحرک است. دهخدا در مقالات چرند و پرند به زبان مخاطباننش که عامه مردم می باشد سخن می گوید. اصطلاحات، تشبیهات، استعارات، کنایات، متلها، متلکها، دشنام ها، باورها، تکیه کلام ها و شعرهای آنان مد نظر قرار می گیرد و درست به همین